ენგურის ხეობის ისტორიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული წარსულიდან (ჯვრის ანუ ენგურის წყალსაცავის გასწვრივ)

პაპუნა გაბისონია
თსუ, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
gabisoniapapuna@yahoo.com

საქართველოს ერთერთი დიდი და წყალუხვი მდინარე ენგური სათავეს ზემო სვანეთში, მყინვარებიდან, შხარა და უხვანიდან, იღებს. მას მრავალი შენაკადი უერთდება და სოფელი ტობართან (ხაიშის თემი, მესტიის მუნიციპალიტეტი) ეს ბობოქარი მდინარე ენგურის, იგივე ჯვრის, წყალსაცავის შევსებას იწყებს. ხოლო დაბა ჯვრის სიახლოვეს, დასახლება ფოცხო ეწერთან წყალსაცავი თაღოვანი კაშხლით არის გადაკეტილი, რომელიც კავკასიაში უმაღლესია.

სტატიაზე მუშაობა არსებითად დამთავრებული გვქონდა, როცა ჩვენთვის ცნობილი გახდა, რომ გამოქვეყნდა ავთანდილ თორდიას ნაშრომი *მასაღები ენგუhის ხეობის ისტოhიუღი გეოგhაფიისათვის* (თორდია 2023: 36-69), რომელშიც გამოყენებულია 1984 წელს უშუალოდ ავტორის მიერ შესწავლილი და აღწერილი მასალა. ჩვენთვის ცნობილი იყო ბატონი ავთოს ჩატარებული კვლევა, მაგრამ კვლევის ამ პუბლიკაციის გამოქვეყნების თაობაზე ინფორმაცია არ გვქონდა. შესაბამისად უკვე ფაქტობრივად გამზადებულ სტატიაში მისი მონაცემების გათვალისწინებაც გადავწყვიტეთ, რომ ეს სტატია ა. თორდიას მრავალმხრივ საგულისხმო პუბლიკაციის თავისებური გაგრძელება ყოფილიყო.

დაბა ჯვარსა (წალენჯიხის მუნიციპალიტეტი) და სოფელ ხაიშს შორის ენგურის ხეობა ისტორიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით უფრო მეტ შესწავლას საჭიროებს. ვფიქრობთ, ჩვენი ნაშრომი ამ მხრივ მცირეოდენ წვლილს შეიტანს. ეს ერთი მიკრო რეგიონია, ლანდშაფტურ-გეოლოგიური თვალსაზრისით და ეგრისის, იგივე სამეგრელოს ქედის ნაწილს წარმოადგენს (გილევი 1863: 63-84). ხეობა დღეისთვის ორ მუნიციპალიტეტს შორის არის გაყოფილი. ენგურის ხეობის ამ მონაკვეთის წარსულზე ნარატიული წყაროების ცნობები ნაკლებად მოგვეპოვება. ხეობაში შემორჩენილია ისტორიული ძეგლების ნაშთები. ჰიდროელექტროსადგურის აშენებამდე ხეობის ამ ნაწილში არსებული სოფლების მცხოვრებლების დიდი ნაწილი აფხაზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში გადაასახლეს. დასახლებების ნაწილი დაგუბებულმა წყალმა დაფარა.

ზემო სვანეთისკენ მიმავალი გზა დაბა ჯვართან იწყება, იქ სადაც ენგურს შენაკადი მაგანა უერთდება. თანამედროვე მაგისტრალი რთულ რელიეფს მიუყვება და მხოლოდ სოფელ ლახამულასთან (მესტიის მუნიციპალიტეტი) შედარებით დავაკებაზე გადადის. ძველად გზა, უფრო სწორედ ბილიკი ძირითადად ენგურის კალაპოტს მიუყვებოდა და რამდენჯერმე კვეთდა მდინარეს. სვანები ამ გზას ლენხერის გზას ეძახდნენ, XX საუკუნის პირველ ნახევარში აქ არსებული თემის სახელის მიხედვით.

ენგურს სოფელ ხაიშთან მარცხნიდან ერთვის შენაკადი ხაიშურა, რომელსაც XX საუკუნის შუა ხანამდე თხეიში ერქვა (რუკა 1931-1932). ხაიშურას შემდეგ მარცხენა მხარეს შენაკადებია: ლეხერა, ჯოღორნაშუმა, ბარჯაში, ხუბერი, კა (კაშღალი), ტყვიშიშღალი და მაგანა. ენგურს ხეობის ამ მონაკვეთში მარჯვენა მხარიდან ერთვის: რომისღელე, ლარაკვაკვა, ღანჯიშღალი, გველეთონა, ჩხინა (რჩხინა, ჩხიპა), ეცი (ეიცი), ხობანეღალი, ნაბორზალი, ლახუნძერა.

1842 წლის რუსულენოვან რუკაზე სამეგრელოს სამთავროს საზღვარი სადადეშქელიანო სვანეთთან მდინარე ბარჯაშის იქით, თანამედროვე სოფელ თოთანას სიახლოვეს გადიოდა. ამ რუკაზე ენგურის მარცხენა მხარეს დატანილია შემდეგი დასახლებები: ნაკა (ლექარდე), ხუდონი, წყავაში, კა, ხუბერი. მარჯვენა მხარეს აღნიშნულია დასახლება ფურაში (რუკა 1842). 1861 წლის სამეგრელოს რუსულენოვან რუკაზე ენგურის მარცხენა ნაპირას შემდეგი დასახლებებია აღნიშნული: ჯვარი, წყავაში, ხუდონი, კა, მამიშურა, ხუბერი. მდინარის მარჯვენა მხარეს: ეწერი, ფურაში (რუკა 1861). 1877 წლის რუკაზე: ჯვარი, ხუდონი, კა, ხუბერჯალი, (მარცხენა ნაპირი), ეწერი და ფურაში მარჯვენა ნაპირზე (რუკა 1877). ასეთივე მდგომარეობაა 1903 წლის რუკაზე. საქართველოს სსრ საზოგადო რუკაზე (1931-1932) ჯვარის შემდეგ ენგურის მარცხენა მხარეს არის შემდეგი სოფლები: ლექარდე (ნაკა), ხუდონი, ცეპეში (წფეში – პ.გ), ტყვიში, ბოგურჯელი, მუნწყვა, კვა, ქველეთონა, ხუბერი. ხუბერის მერე, დასახლება თოთანას მახლობლად გადის ადმინისტრაციული საზღვრის ხაზი, სადაც ამ რუკის მიხედვით სვანეთი იწყებოდა. მარჯვენა მხარეს აღნიშნულია შემდეგ პუნქტები: ფოცხო, ფურაში, ტყაბედნიერი, ნაჯიქირი. XX საუკუნის დასაწყისში, ი. ყიფშიძის ცნობით სვანეთისაკენ მეგრელთა მჭიდრო დასახლებები აღწევდა მდინარე ეცის, ხოლო გაფანტული დასახლებები შემდგომაც გვხვდებოდა, ხუბერში და თოთანაში (ყიფშიძე 1994: XVII). უფრო ადრე, 1860 წლებში, ვ. გილევის თანახმად, სვანეთის სოფელ ლახამულას ქვემოთ ენგურის ვიწრო ხეობაში მოსახლეობა 50 ვერსტზე არ გვხდებოდა (გილევი 1863: 63-84). მხოლოდ 1890 წლიდან დაიწყო ჩუბეხევისა და ფარის გლეხობის გადასახლება ნენსკრას ხეობაში, ხოლო ლახამულას დასახლება ენგურის ხეობის სამხრეთ-დასავლეთით. სვანეთის წარსულის შესანიშნავი მცოდნის ეგნატე გაბლიანის ცნობით

> ძველ დროში ლახამულები ცხოვრობდნენ მარტო ს. ლახამულაში. ჩუბეხევლები სოფ. თავრარში, ცალერში, ლაშხრაშში და კიჩხულდაშში. ამ ცოტა ხნის წინეთ ორივემ იწყეს დასავლეთისაკენ წაწევა. ლახამულები გაჰყვნენ ენგურის ნაპირებს და მის ხეობაში დაარსეს შემდეგი სოფლები: ნოღაში, ლახამულიდგან ორი-სამი ვერსის მანძილზე; მის დასავლეთით ... მდ. ნაკრასა და ენგურის შესართავის ჩრდილოეთ ნაპირზეა ს. შდუხირი, აქედან ოთხი ვერსის მანძილზე სოფ. დუზი. სამხრეთ-აღმოსავლეთით აქ ენგურს ერთვის მდ. ხუმფრერი, რომლის დასაწყისთან არის სოფ. უსკვირი, ხოლო მარჯვენა ნაპირზე ს. ყვანა. დუზიდან შვიდ ვერსზე მდებარეობს სოფელი გუნწიში, ხოლო მის დასავლეთით... სოფ. იფარი. ამ სოფლის დასავლეთით არის სოფ. ჯორკვალი, მერე სოფელი ჭერი. მის დასავლეთით, იმ ადგილას, სადაც ენგურს ჩრდილოეთიდგან ერთვის მდ. ნენსკრა (ქვიბრულდ), არის სოფელი ტობარი. აქედან სამი ვერსის მანძილზე მდებარეობს სოფ. ხაიში, სადაც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდგან ენგურს ერთვის მდ. ხაიშდურა ანუ ვედის „ჭალა“... ხაიშის დასავლეთით არიან სოფლები: ლალხორალ, ციცხვარი, ნარქოლვარ და ისთოთანა, სადაც თავდება სვანების მოსახლეობა და იწყება სამეგრელო (გაბლიანი 1925: 10).

თუმცა სხვა ადგილას ე. გაბლიანს სამეგრელო-სვანეთის მიჯნა ისთოთანას (თოთანას) სამხრეთით მთა ურულაფუსა და ტყაბედნიერამდე გადმოაქვს (გაბლიანი 1925: 6). თავის მეორე ნაშრომში, მას მიჯნა უფრო სამხრეთით გადმოაქვს: 1834 წელს რუსეთის იმპერიის წარმომადგენელმა სვანეთს დიდი ტერიტორია ჩამოაჭრა. . . ჯვართან ახლოს აღმოსავლეთით მდებარე ქედი „ცხვიმზაგელი“, რომელიც შეიცვალა მდ. ეცით, ტყაბედნიერით და ბოგურჯელით. მაშინ დასავლეთის მხრით სვანეთს ჩამოეჭრა 25 ვერსი (გაბლიანი 1927: 49). სვანეთის ადმინისტრაციულ – გეოგრაფიულ რუკაზე, რომელიც საქართველოს სსრ გამომცემლობამ ე. გაბლიანის რედაქტორობით გამოსცა (ტოპოგრაფი ე. ბარამიძე), სვანეთისა და სამეგრელოს ადმინისტრაციული საზღვარი ტყაბედნიერსა და კვას შორის გადის. არსებითად ემთხვევა თანამედროვე წალენჯიხისა და მესტიის მუნიციპალიტეტე-

ბის მიჯნას (რუკა 1925). ქართული საისტორიო წყაროს – სვანეთის კრების მატიანეს – მიხედვით, რომელიც დაახლოებით XIV საუკუნეს განეკუთვნება, ჩამონათვალში დასახელებულია სოფლები, რომლებიც სვანეთის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მდებარეობდნენ, ერთი ასეთია ლალავერი და კიჩხლდაში (ინგოროყვა 1941: 119), კიჩხილდაში დღევანდელი კიჩხულდაშია, რომელიც ნაკრას თემში შედის. მატიანეში სოფლების დასახელება სვანეთის დასავლეთიდან იწყება და აღმოსავლეთით გრძელდება. შესაბამისად, უკიდურეს დასავლეთი არსებული რომელიმე სოფლის გამოტოვება ნაკლებად სავარაუდოა. ასევე, XVII საუკუნეში სვანეთის სოფელ „ესკერუდან“ წამოსული რუსი დესპანები მეგრელებით დასახლებულ ხუდონამდე არცერთ დასახლებას არ ასახელებენ. თითქმის ასეთი მდგომარეობა გვაქვს მეცხრამეტე საუკუნის შუა ხანამდე. მაგრამ ენგურის ხეობის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთზე აშკარად ჩანს ცხოვრების კვალი, რაც არქეოლოგიური მონაცემებით დასტურდება. სოფელ ხაიშში შემორჩენილია ძველი ეკლესია. ენგურის ხეობის ამ მონაკვეთზე შემდგომი, უფრო ფართო კვლევა-ძიება მეტ ინფორმაციას მოგვაწდის.

დღეისთვის მოსახლეობა საკუთრივ ჯვარში, ფოცხოეწერში და ლექარდეში ცხოვრობს, ხოლო დანარჩენი სოფლები უკვე აღარ არსებობს: 1930 წლისთვის ჯვარის სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფელ ხუდონში 109 კომლი იყო აღრიცხული, 601 მაცხოვრებლით (ადმინისტრაციული დაყოფა 1930: 126). აქ ზემოთ ნახსენებ დასახლებების ნაწილში მაცხოვრებლებიც იგულისხმება, რომელიც ხუდონის შემადგენლობაში აღრიცხეს. XX საუკუნის შუა ხანაში მოსახლეობის დიდი ნაწილი აფხაზეთის ასსრ-ში გადაასახლეს, რასაც ხეობის გაუკაცრიელება მოჰყვა.

ენგურის ხეობის ამ მონაკვეთში არსებული ყველაზე დიდი სოფელი ხუდონი საისტორიო წყაროში XVII საუკუნეში იხსენიება. 1639 წელს სამეგრელოს სამთავროს მოსკოვის სახელმწიფოს ელჩი პ. ზახარიევი და მისი თარჯიმანი ფ. ელჩინი ესტუმრა. ისინი ყაბარდოდან სვანეთში უღელტეხილით გადმოვიდნენ, ხოლო შემდეგ ენგურის ხეობით 13 ნოემბერს ლევან II დადიანის კუთვნილ ლამაზ სოფელ ხუდონში მივიდნენ. აქ მათ აზნაური მანუჩარი და მღვდელი გაბრიელ გეგენავა დახვდნენ. 17 თუ 18 ნოემბერს ელჩი და მისი მასპინძლები უკვე ჯვარში ჩავიდნენ. ჯვარში დესპანს ბედიელმა მთავარეპისკოპოსმა ანდრიამ, წალენჯიხის მონასტრის არქიმანდიტრმა (წინამძღვარმა) ევდემონმა (ჯაიანი, – პ.გ.) უმასპინძლეს. საისტორიო წყაროში ნახსენებია მონასტრის მსახური მოგელი და ერთ-ერთი მოხელე გულიკაკო. ჯვარში რუსი ელჩი თავის თარჯიმანს სიმთვრალის გამო გაუწყრა (გამახარია 2005: 288-2291, 314-315).

შემდგომში საისტორიო წყაროებში ცნობები ამ ხეობის დასახლებების შესახებ მხოლოდ XIX საუკუნის პირველ ნახევრიდან გვხდება. 1834 წელს ზემო სვანეთს რუსეთის იმპერიის კაპიტანი შახოვსკი ენგურის ხეობის გავლით ესტუმრა. მას კავკასიის მთავარმართებელ ბარონ როზენისაგან საგანგებო დავალებანი ჰქონდა და სვანეთის ნაწილის მფლობელ დადეშქელიანებს ესტუმრა. გზაზე მას მეგზურობას უწევდნენ: ჯვარელი თავადი: ვამეყ დადიანი, გიორგი აფაქიძე, თარჯიმანი გელოვანი და მღვდელი დავით ქობულოვი. შახოვსკი თავის რაპორტში განვლილ მარშრუტს მოკლედ აღწერს, მაგრამ მის სირთულეს მკაფიოდ აღნიშნავს. ისინი ჩუბეხევში (დღევანდელი ლახამულას თემი, რუკა – პ. გ.) ციოყ და დიგორხან დადეშქელიანებთან მივიდნენ (აქტები1881: 465-466).

დიგორხან დადეშქელიანმა მომდევნო წელს საჩივრის წერილით მიმართა ბარონ როზენს. ამ წერილში ჩუბეხევის ფაქტობრივი მმართველი დიგორხანი კაპიტან შახოვსკის ბრალდებას უყენებს, რომ დადიანების სასარგებლოდ ენგურის ხეობაში გარკვეული ტერიტორია ჩამოაჭრა. მისი წერილის მიხედვით: მთა „ცხვიმზაგალას“ ჩრდილოეთით ტერიტორია მის ოჯახს ეკუთვნოდა და მეგრელი მწყემსები საბალახოს საფასურს უხდიდნენ. ამ მთის იქით მდებარეობდა სოფელი ჯვარი, რომელიც ჯვარელ დადიანებს ეკუთვნოდათ.

დიგორხანის ცნობითვე, ადრე, მისი ქმრის მისოსტრის სიცოცხლეში გიორგი დადიანს დაუკავებია ეს ადგილი და კოშკიც აუშენებია. მისოსტრს და მის ძმა მურზაყანს გიორგი განუდევნიათ და ეს სიმაგრეც დაუნგრევიათ. შემდგომ, გიორგი დადიანის ძეებს – კაციასა და ვამეყს – უთხოვიათ ეს ადგილი და სარგებლობისათვის საფასურსაც იღებდნენ. დიგორხანი ასევე აღნიშნავდა, რომ მას ჯვარშიც ჰყავდა ყმები, რომელიც მამამთილისათვის თენგიზისთვის სამეგრელოს უწინდელ მთავარ გრიგოლს დახმარების სანაცვლოდ მიუცია (გაბლიანი1927: 49-53).

ო. სოსელიას გამოკვლევით, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრამდე ჯვარი და მიმდებარე ტერიტორია სამთო საძოვრებით აფაქიძეებს ეკუთვნოდათ. მთავარ კაცია II დადიანმა (1757-1788) ორ ძმა აფაქიძეს ღალატი დააბრალა. მათ ეს ტერიტორია ჩამოერთვათ და მთავრის საკუთრებად გამოცხადდა. ჯვარი კაცია II-მ თავის ძმა ნიკოლოზს მისცა, ხოლო საძოვარი მთები და ტყეები საკუთრებაში დაიტოვა (სოსელია 1990: 164). ნიკოლოზ დადიანის მემკვიდრე იყო გიორგი, რომელიც ჩუბეხეველ ძმებ დადეშქელიანებს დაუპირისპირდა. გიორგის ჰყავდა შვილები: ნიკოლოზი, ვამეყი (ვამეხი), ეკატერინე, ელიზბარი, ანტონი და კაცია (დუმინი, ჩიქოვანი 1998: 62). ჯვარში ძმები დადიანების სახლები ენგურის შენაკად მდინარე მაგანას პირას მდგარა.

1858 წელს ენგურის ხეობის გავლით რუსეთის იმპერიის სამხედრო რაზმი პ. უსლარის მეთაურობით სვანეთში გაემართა. ამ პერიოდში ჩუბეხეველ და ეცერელ დადეშქელიანებს შორის მტრობა იყო ჩამოვარდნილი. დ. ბაქრაძის ცნობით, რუსთა რაზმებმა ვიწრო ხეობაში გზა „საპიორების“ (ამფეთქებლები, – პ. გ.) დახმარებით გაიყვანეს და ენგურზე ხის დროებითი ხიდებიც გააკეთეს (ბაქრაძე 1864: 19-128). მაგრამ ეს გზა შემდგომ მუდმივად ზიანდებოდა და განუწყვეტელ შეკეთებას მოითხოვდა.

1860 წლის შემოდგომაზე ჯვარს და ენგურის ხეობას ცნობილი ქართველი მკვლევარი დიმიტრი ბაქრაძე ესტუმრა, რომელიც სვანეთში მიემგზავრებოდა. მან შედარებით ვრცელი აღწერილობა დაგვიტოვა, რომლის გაცნობა ინტერესმოკლებული არ იქნება:

> 1860 წლის 9 სექტემბერს უკვე ჯვარში ვიყავი. ეს მეგრული სოფელი თვალწარმტაც ადგილას არის გაშენებული, ზედ ენგურის ხეობის შესასვლელთან. ხეობა 75 ვერსზე გრძელდება, სანამ პირველი სვანური სოფელი შეგვხდება. მდინარის ხეობა ვიწრო გასასვლელს წარმოადგენს და სიმწვანეშია ჩაფლული. გვხდება ბზა, მუხა და სხვა ხეები, ბევრია ბუჩქნარი. არაფერია უფრო მრისხანე ვიდრე ენგური. მდინარის კალაპოტი ვიწროა, დინება ჩქარი და ქაფიანი. წყლის მასა დიდი ძალით ეჯახება შიგ ჩაცვენილ კლდის ლოდებს. წყალს მუდამ მღვრიე ფერი აქვს და მას უამრავი მდინარე უერთდება. სამეგრელო – სვანეთის საზღვარი გადის ენგურის მარჯვენა შენაკად ეცზე, რომელიც ჯვარიდან 15 ვერსით არის დაშორებული. მოსახლეობა ხეობაში 10 ვერსზე იქით არ არის. ამ სოფელს ხუდონი ჰქვია და ჯვარის გაგრძელებას წარმოადგენს. აქ მდინარი ორივე მხარეს მეგრელთა ქოხებია აგებული, ხოლო ირგვლივ ღომი და სიმინდია დათესილი. ცოტა მოშორებით განცალკავებული სამოსახლოები მოსჩანს. ამ შემდეგ მოსახლეობა სრულებით არ გვხდება. მხოლოდ ხუბერშია ძველი კოშკი და ხეიშში (ხაიში, – პ. გ.) დანგრეული ძველი ეკლესია. მის გარშემო ნამოსახლარების კვალია და ირგვლივ ხეხილი. ხეობაში ფრინველებიც არ არის, მხოლოდ გამთენიისას თუ შეიძლება ჯიხვების ჯოგის ნახვა. ამაოდ ეძებ ქართულ მატიანეებში ცნობებს ენგურის ხეობის შესახებ. ქართველმა მეფეებმა კავკასიის ხევხუვებში თავიანთი კვალი ყველგან დატოვეს, მაგრამ ენგურის ხეობაში არაფერია. ეს მხოლოდ ამ ადგილის მიუვალობით თუ შეიძლება აიხსნას. სვანეთისაკენ მიმავალი გზა ენგურის მარცხენა მხარეს მაღლობზე გადის. ხან ზემოთ ადის ხან ქვემოთ ჩამოდის. კლდიანი ვიწრო ადგილების გასასვლელად საიმედო, მახვილი თვალი გჭირდება. გასაოცარია როგორ გაიარა რუსულმა რაზმმა 1858 წელს ეს გზა. ახალი გზა ხეობაში ქვეითმა ჯარმა საპიორების დახმარებით გაიყვანა. ეს გზა ჯერ ენგურის მარჯვენა, შემდეგ მარცხენა მხარეს მიუყვება და სვანეთში შესვლამდე

ისევ მარჯვენა მხარეს გადადის. უნდა აღინიშნოს, რომ გზა კარგად გაუკეთებიათ, ენგურზე და მის შენაკადებზე ხის მტკიცე ხიდებია აგებული. გზის დამთავრებას კიდევ ორი წელი მოუნდება. მე ენგურის ხეობაში 5 დღე ვიყავი და მუშაობა მიმდინარეობდა. უკვე სვანეთის პირველ სოფლამდე მისულები იყვნენ. ღამე ენგურის გაუთავებელი ღმუილი მოსვენებას არ გვაძლევდა (ბაქრაძე 1864: 19-23)(თარგმანი რუსულიდან ჩვენია, – პ. გ.)

1864 წელს ენგურის ხეობის ეს მონაკვეთი სვანეთიდან სამეგრელომდე გაიარა გეოგრაფ-ნატურალისტმა გუსტავ რადემ, რომელმაც ხეობის აღწერილობა დაგვიტოვა. მისი ცბობები ძალიან მნიშვნელოვანია ამ ხეობის რელიეფის და ფლორის შესწავლის თვალსაზრისით. რადემ და მის თანხმლებმა პირებმა ქვემო ლახამულას მახლობლად გაათიეს ღამე, შემდეგ კვაგიას ტყესთან მოუხდათ დაბანაკება. 21 ივლისს ისინი დიდ და ანკარა მდინარე ხაიშს მიადგნენ. აქ დასვენების მერე, 22 რიცხვში რადეს ჯგუფი მეგრელებით დასახლებულ სოფელ ხუბერში ჩავიდა. მოსახლეობა უმეტესად ენგურის მარჯვენა ნაპირას ცხოვრობდა. მოჰყავდათ სიმინდი, მეფუტკრეობას და მეაბრეშუმეობასაც მისდევდნენ. ენგურს აქ ორივე მხრიდან უერთდება შენაკადი ხუბე (ხუბერი, – პ.გ). 24 ივლისს მოგზაური გეოგრაფ-ნატურალისტი თანხმლებ პირებთან ერთად ხუდონისკენ გაემართა. უფრო ადრე ამ სოფლისკენ მისი ჯგუფის წევრები ვალბერგი და კასტენგი წავიდნენ. რადე აღნიშნავს, რომ ენგურის ხეობა თავის პირქუშ იერს ენგურის მარჯვენა შენაკად ეცისწყალის შემდეგ ჰკარგავს, რომელიც სვანეთ-სამეგრელოს მიჯნას წარმოადგენს. სოფელ ხუდონში ენგურზე გადებული ხიდის შემდეგ უკვე მრავლად არის ბზის ხეები. მისი ცნობით, ხუდონი დიდი სოფელია და მეგრული დასახლებების ყაიდაზეა გაშენებული. უსაკვამურო ხის სახლები უხეშადაა აშენებული, რომლებსაც ირგვლივ ვაზი აკრავს. ირგვლივ კი სიმინდის ყანები და სათიბებია, აქვთ ბოსტნები, მოჰყავთ თამბაქო და მრავლადაა ყვითელი ტყემალი. ხუდონიდან ჯვარისკენ მიმავალი გზა ენგურს მარცხნიდან მიუყვება. აქედან მდინარის კალაპოტი უკვე ფართოვდებოდა და მასში მომცრო კუნძულებიც იყო. წყალგამყოფი წულიშის მთიდან სოფელი ჯვარი მოსჩანდა, სადაც ენგურს მაგანა უერთდებოდა. აქ იდგა სამი ძმა დადიანების სახლები, რომლებიც დასახლებაში ყველაზე უკეთესი იყო. აქ რადე და მისი თანამგზავრები 28 ივლისამდე დარჩნენ. მისი ცნობით, ჯვარი და მიმდებარე ადგილები მშვენიერი სანახავია. ირგვლივ ბევრია სიმინდის ყანები. სვანეთის მხრიდან ზაფხულში გრილი ნიავი უბერავდა, რომელიც ზამთარში ხშირად ქარბუქად იქცევა. ჯვარს ჩრდილო-დასავლეთიდან ოხაჩქუეს (სათოხნი, – პ. გ.) ქედი აკრავდა, რომლის განშტოება ხუდონამდე აღწევდა. ამ ქედზე მშვენიერი ალპური საძოვრები ძმებ დადიანებს ეკუთვნოდათ. ჯვარიდან სამხრეთ-დასავლეთით ორი დიდი ხე იდგა, რომელიც დადიანთა სამამულო მიჯნას წარმოადგენდა. რადეს ცნობითვე, ჯვარში წინათ მეაბრეშუმეობას მისდევდნენ, რომლსაც ზუგდიდში ჰყიდნენ. მაგრამ მისი წარმოება უკვე მკვეთრად შემცირებულა. მისი ჯვარში ყოფნისას უკვე რვა წელი სრულდებოდა, რაც ვაზის დავადება (ფილოქსერა, – პ. გ.) იყო მოდებული. დავადებული იყო კანაფიც. ადგილობრივებს სიმინდი და თამბაქო ძირითადად თავიანთი საჭიროებისთვის მოჰყავდათ. მხოლოდ თურქები ყიდულობდნენ დადიანებისაგან ბზის ხეებს, რომელიც ანაკლიიდან ზღვით კონსტანტინოპოლში მიჰქონდათ (რადე 1865: 155-165).

1875 წელს სვანეთში იმოგზაურა ალექსანდრე სტოიანოვმა, რომელიც ენგურის ხეობის გავლით დაბრუნდა ქუთაისში. მისი აღწერილობა ძალზე მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს სვანეთისა და საკუთრივ ჩვენთვის საინტერესო ხეობის შესახებ. სტოიანოვმა თანხმლებ პირებთან ერთად სოფელ ლახამულიდან წამოსვლის მერე მდინარე „კაიშში“-თან (ხაიშურა) დაისვენეს. სტოიანოვი ასახელებს შემდეგ ადგილებს: რაკარის კლდეებს, „შულდერის მაღლობს“, „ხოდაჯუკას“, მდინარე ნაწისქვილს, შმილიაშს, ღელე ლეხერა-ლახორს. შემდეგ არ მისული მდინარე ხუბერამდე, სადაც ამავე სახელწოდების მეგრული სოფელი

არსებობდა, გადადიან ენგურის მარჯვენა მხარეს, სადაც მას და მის მხლებლებს მეგრელი გლეხი ქუტია ღომით და თაფლით უმასპიძლდება. ა. სტოიანოვი აღნიშნავს, რომ მას უჩვენეს რამდენიმე ადგილი, სადაც ოქროს მოპოვება ხდებოდა. შესანიშნავი ტყით დაფარული ტყაბედნიერის ვაკეში ადრე ოქროს მოიპოვებდნენ, ხოლო ეხლა კი ვინმე უთურია ჭანტურია ცხოვრობდა და მეურნეობას ეწეოდა. ენგურის მარჯვენა შენაკად ეცის (მოგზაური სხვა ადგილას ეცის წყალს უწოდებს) გადალახვის შემდეგ ისინი უკვე სამეგრელოში გადავიდნენ. ეს მდინარე სვანეთს და სამეგრელოს ენგურის მარჯვენა მხრიდან მიჯნას წარმოადგენდა. საღამოს ისინი ხე-ტყის დამამზადებელ საამქროში – „წისქვილში“ იყვნენ, სადაც ტრაპიზონელი თურქები მუშაობდნენ. აქ მათ გაიგეს, რომ ენგურს სოფელ ჯვართან ხიდი წაუღია და უკან დაბრუნება მოუხდათ, რომ გადასულიყვნენ ვაზისგან (ველური ვაზი? – პ. გ.) გაკეთებული საქანელა ხიდით. ენგურს აქ 40 საჟენი (დაახლოებით 80 მეტრი, – პ. გ.) სიგანე ჰქონია, ხოლო სიმაღლე 10 საჟენი. ეს საქანელა ხიდი ვაზის რტოებისაგან იყო დაგრეხილი, რომლის ბოლოები ბოძებზე იყო მიბმული, მორებით და ქვებით გამაგრებული. სტოიანოვის თქმით, ეს ხიდი საშინლად ქანაობდა. ამ ხიდიდან წინათ გადავარდნილა ტოპოგრაფი შაბანოვი და მდინარეში დამხრჩვალა. გადასვლის დროს მოგზაურებს ენგურის ზვირთებმა თვალები აუჭრელა და იქაური მაცხოვრებლების დახმარებით გადავიდნენ მარცხენა მხარეს. სტოიანოვმა და მისმა მხლებლებმა შემდგომ გაიარეს ერთი ადგილი. სადაც ქვის კედელი იყო გაკეთებული და კლდეში გაჭრილი იყო ბილიკი. მერე კი გამოჩნდა ნახევრად დანგრეული კოშკი „ოისკიდე“. უფრო ქვემოთ უკვე მოჩანდა „ენიაშ-ჯიხა“. ისინი ომუნეს მინდვრიდან უკვე ენგურის ფართოდ გაშლილ ხეობას ხედავდნენ. აქედან მოსჩანდა ჯვარში, მდინარე მაგანას ნაპირას მდგარი დადიანების სახლები. სოფელ „ხუბანში“ (გუბანი – პ.გ) მათ „რანგით“ (თაფლის არაყი) ადგილობრი გლეხი ჯოტია ქარდავა გაუმასპინძლდა. სტოიანოვს აქ დახვდნენ ჯვარელი დადიანები, ძმები ლევანი და ალექსანდრე. მიუხედავად მიპატიჟებისა, სტოანოვი ვერ გაჩერდა , რადგან მოგზაურს ზუგდიდში ეჩქარებოდა და მას დადიანებმა საპალნე ცხენები მიაშველეს. უკვე საღამოს ის სოფელ ლიაში იყო, სადაც ცხენები გამოცვალეს და ზუგდიდში მხოლოდ გამთენიისას მივიდნენ (სტოიანოვი 1876: 444-459).

სტოიანოვი „ოისკიდეში“, როგორც ჩანს, ოისინდეს გულისხმობს, რომელიც ენგურ-მაგანას წყალგამყოფზე მდებარე ადგილია, სადაც გადმოცემით ძველად ცხენით შეჯიბრი ანუ „ისინდუა“ იმართებოდა (ცხადაია 2015: 194). ოისინდეს სახელწოდებით აქვს დატანილი ჯვარის რუკაზე ეს ადგილი სიძველეთა ცნობილ მოამაგეს აკაკი ჭანტურიას, რომელიც წარმოშობით ჯვარის ახლოს მდებარე სოფელ ჩქვალერიდან იყო (ჭანტურია 1989: 177). შეიძლება გვეფიქრა, რომ ნანგრევებად ქცეულ კოშკში ლაბერაშის ადრეფეოდალური ხანის სიმაგრე იგულისხმება, რომელიც ასევე ენგურ-მაგანას წყალგამყოფზეა, მთა წულიშის სამხრეთით. ლაბერაშის//ლაბარას საფორტიფიკაციო ნაგებობა გასული საუკუნის 60-იან წლებში თამაზ ბერაძემ შეისწავლა და მისი დასკვნით ის ადრეფეოდალური ხანაში უნდა აეგოთ. შემორჩენილი იყო ქვით აშენებული კედელი (სიმაღლე 3 მეტრი, სისქე 1,5 მეტრი), რომელიც მთელ ქედს კვეთდა. ამ კედლიდან სამხრეთით, 40 მეტრის დაშორებით კი კოშკის ნანგრევი იყო, სიგრძით 5 მეტრი, სიგანით – 4 მეტრი, ხოლო სიმაღლე უკვე 3 მეტრზე შემორჩენილი. ლაბერში ქედს გაყოლებაზე ბილიკი მიჰყვება, რომლის ბოლოს კლდეკარია გაჭრილი (ბერაძე 1967: 218-219). მაგრამ ოისინდე ლაბარას სამხრეთს საკმაოდ არის დაშორებული და შესაძლებელია იქაც მდგარიყო საყარაულო კოშკი, თუმცა ა. ჭანტურიას ჯვარის რუკაზე კოშკის ნიშანი დატანილი არ არის.

სტოიანოვის მიერ დასახელებული „ენიაშ ჯიხა“ დღესაც დგას ჯვარის მახლობლად, სვანეთისაკენ მიმავალ გზის პირას. ამ ციხეს დღეს „ომუნეს ჯიხას“ (ომუნეს ციხე, – პ. გ.) ეძახიან. ა. ჭანტურიას რუკაზე ეს ციხე „ყენიაში ჯიხას“ სახელწოდებით არის დატანილი (ჭან-

ტურია 1989: 177). ეს საფორტიფიკაციო ნაგებობა საყარაულო კოშკია, რაც კარგად ჩანს 1934 წელს ა. ჯაფარიძის მიერ გადაღებულ ფოტოზე. 1982 წელს ნახევრად ჩამოქცეული ისტორიული ძეგლი ჩვეულებრივ კალატოზებს ,,აღადგინინეს", რის შედეგადაც სასიგნალო-საყარაულო კოშკის მაგივრად, ტიპიური სვანური თავდაცვითი კოშკი გამოვიდა. კოშკი მრავალსართულიანია და მისი ქვედა ნაწილი 5-6 მეტრის სიმაღლეზე მთლიანად მასიურია. თ. ბერაძის აზრით, რადგან ომუნეს კოშკზე სათოფურები არ შეიმჩნევა, ის ცეცხლსასროლი იარაღის შემოტანამდე, XV-XVI საუკუნეებში უნდა იყოს აგებული (ბერაძე 1967: 218-219). „ყენიაშ ჯიხას"-თან დაკავშირებით შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს გვარ ყენიასთან არის დაკავშირებული და ამ საგვარეულოს სიმაგრეს წარმოადგენდა. მაგრამ ეს საეჭვოდ გვეჩვენება. უფრო მართებული იქნება ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობის სახელი ,,ყენ"-სთვის დაგვეკავშირებინა, რაც განცალკევებას, განცალკევებით მდგარს ნიშნავს (ქობალია 2020: 171). მართლაც. ერთი შეხედვით, ეს კოშკი დასახლება ჯვარიდან თითქოს განცალკევებულია. ომუნე ბურუსთან არის დაკავშირებული და წყალსაცავის აშენებამდე, მ. ჭანტურიას ინფორმაციით, ამ ადგილას ბურუსი ხშირად სცოდნია.

სტოიანოვთან დასახელებული გუბანი, სადაც მას გაუმასპინძლდნენ, ენგურ-მაგანას შესართავთან მდებარეობს და ჯვარისგან მდინარე მაგანა ჰყოფს. აქ შემორჩენილია ორი ძველი ეკლესიის ნანგრევები, რომლებიც რიყის და დამუშავებული კლდის ქანებით არის აგებული. მცირე ეკლესიებს: გუმბათოვანს და დარბაზული ტიპისას, გალავანი ჰქონდა შემოვლებული. მშენებლობაში რამდენიმე ეტაპი გამოიყოფა და ადრეული ფენა, სავარაუდოდ, ადრე შუა საუკუნეებს უნდა განეკუთვნებოდეს. ამას გვაფიქრებინებს კვადრებად დამუშავებული კლდის ქანის ბლოკები. გუბანში არსებული ამ ისტორიული ძეგლის შესახებ საისტორიო წყაროებში ინფორმაცია ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება. აბესალომ ტუღუშის აზრით, გუბანის ეს ეკლესიაა მოხსენიებული აფხაზეთის საკათალიკოსის დიდ იადგარის მინაწერში „ჯვარი პატიოსანისა" და „წმინდა გიორგის" სახელით (ტუღუში 1974). თუმცა, ვფიქრობთ, რომ ბიჭვინთის ღვთისმშობელისადმი შეწირული ჯვარი პატიოსნის და წმინდა გიორგის ეკლესიები, რომლებიც სოფელ ჭალაში იდგა, თანამედროვე აფხაზეთში, სოფელ ჭლოუში იდგა, სადაც ჯაიანების ფეოდალური საგვარეულო ცხოვრობდა, რომლებიც ამ მინაწერში არიან მოხსენიებული. სტოიანოვის გამასპინძლების მსურველი ჯვარელი დადიანები: ლევანი და ალექსანდრე ზემოთ ნახსენები ვამეხ დადიანის ძეები იყვნენ. ალექსანდრე ამ ამბიდან რამდენიმე წელიწადში რუსეთ-ოსმალეთის ომის მიმდინარეობისას დაიღუპა (დუმინი, ჩიქოვანი 1998: 62).

სამეგრელოდან სვანეთისკენ მიმავალი გზა უძველესი დროიდანვე გამოიყენებოდა მთისა და ბარის დამაკავშირებლად. ენგურის ხეობის ურთულეს მონაკვეთს, რომელსაც ეს გზა მიუყვებოდა, სვანები ლენხერის გზას ეძახდნენ (გაბლიანი 1925: 11). ამავე სახელწოდებით იხსენიებს მას სტოიანოვი. ზუგდიდიდან გზა ჯვარამდე მოდიოდა, ხოლო შემდეგ მდინარე მაგანას მისდევდა და ომუნეს//ყენიას კოშკის გავლით ენგურის მარცხენა მხარეს, მიუყვებოდა. 1964 წელს ენგურის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ამ გზაზე, მახსანიას გამოქვაბული გამოიკვლია და აღმოჩნდა, რომ მას სვანეთისაკენ მიმავალნი დროებით სადგომად იყენებდნენ (ბერაძე 1967: 218). არსებითად ეს გზა ბილიკი იყო, რომელიც 1858 წელს გაუფართოვებიათ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორ ერისთავის განკარგულებით (სტოიანოვი 1876:443). ეს გზა 1860 წლებში ადიდებულმა ენგურმა დაანგრია. ამ გზაზე რამდენიმე ხიდიც იყო: ნაწილი რუსი სამხედროების, ხოლო ზოგიერთი ადგილობრივის მიერ გაკეთებული (ბაქრაძე 1864: 19-25). ენგურის ხეობის ამ მონაკვეთზე სავაჭრო ურთიერთობა ჯვარელების და ლახამულელების ხელში იყო მოქცეული. ასევე ხშირი ყოფილა საძოვრების გამო დავა და საქონლის გატაცება. რადე აღნიშნავს, რომ ხუდონელ მეგრელ მწყემსს ლენტეხელებმა 500 ცხვარი წაართვეს, იმ საბაბით, რომ მათ კუთვნილ საძოვარზე აძოვ-

ებდა. ჯვარელებიც ჩიოდნენ სვანების თავდასხმებზე (რადე 1866: 156-165). კ. ბოროზდინიც აღნიშნავს, რომ საძოვრების გამო გამუდმებული დავები იყო. ე. გაბლიანის ცნობით 1852-1854 წლებში სვანებმა 10 ათასი წვრილფეხა პირუტყვი წაართვეს მეგრელ მეჯოგეებს (გაბლიანი 1927: 54).

ენგურის ხეობის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთის ტოპონიმიკა თავის დროზე შეისწავლა პაატა ცხადაიამ, რომელმაც მოიარა მთიანი სამეგრელო, მათ შორის, ჯვარის მომიჯნავე ტერიტორიები, საიდანაც თავად იყო წარმოშობით. ქართული კალისტრატე სამუშიას ამ თემასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანი კვლევა აქვს ჩატარებული. მათზე და ქართულ-მეგრულ ლექსიკონზე დაყრდნობით შევეცადეთ ხეობის მდინარეების, მთების და დასახლებების სახელწოდებების განმარტება მოგვეხდინა. ამ მხრივ ფასდაუდებელია ალიო ქობალიას გაწეული ღვაწლი, რომელმაც მნიშვნელოვანი ნაშრომი დაგვიტოვა მეგრული ლექსიკონის სახით.

XX საუკუნის მეორე ნახევრამდე ენგურის ხეობაში, სვანეთსა და სამეგრელოს შორის მიჯნა მეჩხერად დასახლებულ სოფელ ხუბერთან გადიოდა. რადეს ცნობით, მეგრელმა გლეხებმა აქ დასახლება მხოლოდ ჩუბეხეველი მურზაყან (კონსტანტინე) დადეშქელიანის ქონების კონფისკაციის შემდეგ შეძლეს. თუმცა მისივე ცნობით ძველი ნანგრევები მიუთითებდა, რომ აქ ადრეც ცხოვრობდნენ (რადე 1866: 156-165). 1842 წლის რუსულ რუკაზე, სანამ მურზაყან დადეშქელიანს ჩამოართმევდნენ მამულს, ხუბერი დასახლების პირობითი ნიშნით არის დატანილი (რუკა 1842). მდინარე ხუბერი დასახლებას ორ ნაწილად: ჟინი (ზემო) და თუდონი (ქვემო) ხუბერად ყოფდა (ცხადაია 2015: 307); (ქკადუა 2020: 643). ტოპონიმი ხუბერი კომპოზიტი უნდა იყოს. კ. სამუშიას მიხედვით ხუვი//ხუ ხევია (სამუშია 1990: 129), ხოლო ბერი დიდ ქვას, ლოდს ნიშნავს (ქობალია 2020: 75). ხუბერის სახელწოდება უნდა უკავშირდებოდეს ხევში ჩავარდნილი დიდი, დამხობილ ლოდს, რადგან მეგრულში სიტყვა „ხუ“ დამხობილსაც აღნიშნავს. ხუბერი 1877 და 1903 წლის რუსულ რუკებზე ხუბერჯალის სახელწოდებითაც არის დატანილი (რუკა 1877); (რუკა 1903), რომელიც ხუბერის ტყეს, კორომს შეესაბამება. ხუბერის ჩრდილოეთი არის მდინარე ბარჯაში, რომელიც ენგურს ერთვის. ეს სახელწოდებაც, შესაძლებელია, მეგრულს უკავშირდებდეს, რადგან ბარჯა ბრგეს ნიშნავს (ქობალია 2020: 85). ანალოგიურად კომპოზიტური ხორონიმი უნდა იყოს ხეობაში არსეული ყველაზე დიდი სოფლის სახელწოდება ხუდონი. მეგრულში დონიარელი და დონიარუა ნიაღვრით წალეკვას, დიდ წყალგადავლილს ნიშნავს. ხუდონი შესაბამისად იქნება ნიაღვარგადავლილი, წყალგადავლილი ხევი. საინტერესოა, რომ ხუდონი თავდაპირველად ერქვა ენგურისპირა დავაკებას (ცხადაია 2015: 307-308). ადიდებული ენგურის შემთხვევაში ასეთი წყალმოვარდნა და დატბორვა ხშირად იქნებოდა. შესაბამისად, დასახლების სახელწოდების ამგვარი გააზრება მართებულად გვეჩვენება. ხუდონში მდგარა დიდი ლოდი, რომელიც ამოჭრილი იყო და მას ქუალაგვანს, ანუ ქვა-ქვევრს ეძახდნენ, სადაც ლოცვა აღევლინებოდა (სამუშია 1990: 126). ხუდონის ერთ ნაწილში, რომელსაც ხოკოს უწოდებენ, შემორჩენილია საფორტიფიკაციო ნაგებობის ნაშთი. დღეისთვის ერთი მეტრზე შესამჩნევია ორი კოშკისა და მათ შორის არსებული გალავნის ნაშთი. შიგნით სხვა ნაგებობის კვალიც არის, რომელიც შესაძლებელია მომცრო დარბაზული ეკლესია ყოფილიყო. ხოკოს კოშკის ენგურ-მაგანას წყალგამყოფი ქედის ყველაზე ვიწრო ადგილას არის აგებული. იგი გადაჰყურებს ლეფიფიეს კოშკს, ლეფიფიეს კოშკი კი ლაბარას ციხე-სიმაგრეს. ამ არეალში იდგა შრდენის საყარაულო კოშკი ენგურის პირას, რომელიც, სამწუხაროდ, ჯვარის წყალსაცავმა დაფარა (ინფორმაციის მოგვაწოდებისათვის მადლობას ვუხდი მწერალსა და ჟურნალისტს მურად ქანტურიას და წალენჯიხის მერიის კულტურის სამსახურის უფროს სპეციალისტს, ზურაბ სამუშიას). შრდენის კოშკი აკაკი ქანტურიას მისეულ ჯვარის რუ-

კაზეც უკიდურეს ჩრდილოეთ ნაწილში აქვს დატანილი „შრდენის ჯიხას“ სახელწოდებით (ქანტურია 1989: 175-177). შრდენი იგივე შავარდენია (ქობალია 2020: 834). შესაბამისად ქართულად სიმაგრის სახელწოდება „შევარდენის ციხე“ იქნება.

ენგურის მარჯვენა მხარეს სოფელი ფურაში არსებობდა, ენგურის შენაკად ბარბალაშის ხეობაში (ცხადაია 2015: 260). ფურაში ჩახურებულ ადგილს ნიშნავს, ხოლო ბარბალაში კი ბრუნვას, მორევიან მდინარეს უნდა უკავშირდებოდეს. ეს მდინარე დღევანდელ რუკებზე შეცდომით ლახუნძერას სახელწოდებით არის დატანილი. ის სათავეს იღებს ლახუნწარას წყაროდან, მთა ოხაჩქუეს ჩრდილოთ კალთიდან. ენგურის წყალსაცავის შექმნამდე მდინარეზე რამდენიმე ათეულ მეტრიანი ჩანჩქერი არსებობდა (ცხადაია 2015; 123). ხუდონის ჩრდილო ნაწილში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არსებობდა დასახლება წფეში, რომელიც ა. ჯავახიშვილის რუკაზე რუსული რუკების გავლენით „ცეპეშის” სახელით არის დატანილი. წფეში წვრილს, ვიწროს ნიშნავს. ასეთივე შემთხვევასთან უნდა გვქოდეს საქმე მთა წულიშის შემთხვევაშიც, რომელიც ჯვარს გადმოჰყურებს. ეს თავწვრილა მთა ენგურ-მაგანას წყალგამყოფია. აქ გადის მერიდიანი, რომლის აღსანიშნავად რკინის რგოლი იყო გაკეთებული (ცხადაია 2015: 294). წალენჯიხა-მესტიის დღევანდელ მუნიციპალურ მიჯნასთან არსებობდა სოფელი კა. აქ ენგურს მარცხენა მხრიდან ერთვის შენაკადი კაშღალი (კას ღელე, – პ. გ.). კა სვანური სახელწოდებაა და ფიქალს ნიშნავს. დასახლება ტყვიში ხუდონის ჩრდილოეთით 2,5 კილომეტრის დაშორებით მდებარეობდა, ენგურის მარცხენა შენაკად ტყვიშისღალთან (ცხადაია 2015: 252). ტყვიში გადაბარდულ ტყეს ეწოდება. მის ჩრდილოეთით მომცრო დასახლება – ბუღურჯელი მდებარეობდა, რომელიც საქართველოს საზოგადო რუკაზე ბოგურჯელის სახელით არის აღნიშნული (რუკა 1931-32). სახელწოდება ხიდს, გადახიდულს, ხიდგადებულს უნდა უკავშირდებოდეს.

ენგურის მარჯვენა მხარეს მდებარეობდა სოფელი ტყაბედნიერი. მისი სახელწოდება ბედნიერ ტყეს უკავშირდება. დასახლება მდინარე ეცის ენგურთან შეერთების ადგილიდან ოდნავ ჩრდილოეთით იყო. კ. სამუშიას საინტერესო ცნობა აქვს ამ სოფელთან დაკავშირებით:

> ენგურის ხეობაში მდებარეობს ლამაზი ადგილი, რომელსაც ტყაბედნიერი – ტყებედნიერი ჰქვია. მთელს ამ ტერიტორიაზე ხეთა ღრუებში ვხვდებით კოლხური ფუტკრის თაფლით სავსე ფიჭებს. მეგონა რუხაიას ნაამბობით, დიდ-დიდი ხეების ქვეშ გადმოღვრილ თაფლს ნახავთ, რასაც მეგრულად „გოსარარნჯელი“ – გაგლესილი ეწოდება. ტყაბედნიერელები ასეთი ხისქვეშ თაყვანს სცემდნენ ამ ტყის ფუტკრის ღვთაებას – ჯგირაგუნას (წმინდა აგუნას) თაყვანს. აქ მლოცველებს მოჰქონდათ თაფლში შეზავებული და ბლის შეშის ცეცხლზე მოხარშული კვერი და სანთლის არაყი... ტყაბედნიერელები ლოცულობდნენ ახალი წლის მეორე (ფერხობა) დღეს დილით ენგურის ნაპირას „ფაშტახირის“ დავაკებაზე. აქ მლოცველები მოიტანდნენ ძირფართო და დიდ გოგრამწარას (მწარეკვახი), მას ყელის არეზე გაუკეთებდნენ ნახვრეტებს, მათზე იმდენივე წვრილად ჩამოქნილ სანთლებს დაასობდნენ და აანთებდნენ. უხუცესი მამაკაცი აიღებდა მას და ლოცვით მიმართავდა მდინარე ენგურს. მიმართვაში გადმოცემული იყო აზრი, რომ მას ზიანი არ მოეტანა, მოსალოდნელი ყოველივე სიავე წყალს წაეღო... (სამუშია 1990:125).

ენგურისპირა დავაკება ფაშტახირი ფოთლოვანი ტყის ნაკაფს, ნატყევარს, ახოს ნიშნავს (ქობალია 2020: 561).

ხუდონის თემში შედიოდა მუნწყვა. სახელწოდება მომდინარეობს მუნწიდან. ეს არის უნიჟარო ლოკოკინა, იგივე ლალის ჭია (ქობალია 2020: 420), რომელიც სპეციფიკურ სუნს გამოსცემს და რამდენიმე ათეულ მეტრზე მძაფრად იგრძნობა. რუკებზე აღნიშნული ადგილი ქველეთონა ნორჩ თხმელნარს ნიშნავს. დიგორხან დადეშქელიანის წერილში ნახ-

სენები „ცხვიმზაგალა“, სადაც, მისი მტკიცებით, გადიოდა ჩუბეხეველ დადეშქელიანებისა და ჯვარელი დადიანების სამამულო მიჯნა, სვანური სახელწოდებაა და რცხილნარ ზეგანს ნიშნავს. ეს იგივე ცხიმურონია (რცხილნარი), ტყიანი გორა მდინარე წყარგიმალაფუსა (ენგურის მარცხენა შენაკადი, დღევანდელი ხუდონის სატყეო) და წფეს შუა, მთა თეკანაშის სამხრეთ კალთაზე (ცხადაია 2015: 288). ეს რცხილნარი ხუდონის სატყეო უბნის ჩრდილოეთ ნაწილშია მოქცეული.

მდინარე ენგურს ჯვარსა და სოფელ ხაიშს შორის ორივე მხრიდან მრავალი შენაკადი უერთდება. ამ მდინარეთა სახელების წარმომავლობის დადგენა, ვფიქრობთ, საინტერესო იქნება. ჯვართან ენგურს მარჯვენა მხრიდან მაგანა უერთდება. მდინარის კალაპოტი ნამგალივით მოხრილია და სახელწოდებაც აქედან მომდინარეობს. ნამგალს მეგრულად მაგანა ჰქვია. ჩრდილოეთით, ენგურს მარცხენა მხრიდან ერთვის შენაკადი, რომელიც საქართველოს საკადასტრო და სხვა რუკებზე შეცდომით ლახუნძერას სახელწოდებით არის დატანილი. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს მდინარე ბარბალაშია და მისი სახელწოდება ბრუნვა//ტრიალს უნდა უკავშირდებოდეს. ბრუნავს ან ტრიალებს მეგრულად არის იბარბალ (ქობალია 2010). ლახუნძერა ლახუნწარათი უნდა გასწორდეს და ის რუკებზე დატანილი უნდა იყოს შესაბამის ადგილას ანუ სათავესთან. ხოლო შენაკადი რუკებზე უნდა აღინიშნოს ბარბალაშის სახელით. ლახუნწარას სახელწოდება კენკროვან მცენარეს, ამ შემთხვევაში, ხუნწს, იგივე მოცხარს უნდა უკავშირდებოდეს. ბარბალაშის ჩრდილოეთი არის ენგურის შენაკადი, რომელიც დღევანდელ რუკებზე ნაბორძალის სახელით გვხდება. ნაბორძალი ტყე და საძოვარია ენგურის მარჯვენა მხარეს. მისი სახელწოდება მეხს უკავშირდება და მეგრულში გამოთქმაც არსებობს: „ბორზალ ქიგენთხაფედას“ ანუ მეხი დასცემოდესო. აქედან იღებს სათავეს მდინარე ხობანეღალი. შესაბამისად, ნაბორძალი//ნაბორზალი, რუკებზე უნდა აღინიშნოს როგორც ხობანეღალი. პ. ცხადაია ხობა//ხობანეს რესპოდენტზე დაყრდნობით ციცაბო კლდეს, დამეწყრილ ფერდობს, ასევე ჩავარდნილ ადგილს უკავშირებს (ცხადაია 2015: 306). მეგრულში ხომაკირდე სიპ, უწყლო კლდეს ნიშნავს (ქობალია 2020: 408).

ენგურის მარჯვენა მხარეს წალენჯიხისა და მესტიის მუნიციპალიტეტებს მიჯნავს მდინარე ეცი. ეცი სათავეს იღებს აბქვაცის მთიდან და ენგურს მარჯვნიდან ერთვის. მისი შენაკადია ოკალმახე ანუ საკალმახე. ეცთან ერთად გამოიყენება სახელწოდება ეიცი. შესართავის ქვემოთ ძველად ენგურზე ხიდი იყო გადებული და მას „ეცის ხინჯს“ (ეცის ხიდს, – პ. გ.) უწოდებდნენ (ცხადაია 2015: 90). 1861 წლის სამეგრელოს რუსულ რუკაზე ეს მდინარე „ეიც კვარას–სახელწოდებით არის დატანილი (რუკა 1861). სამეგრელოში პირუტყვის გასარეკად, დასაძახებლად გამოიყენება შეძახილი „ეიც“ (უფრო თხასთან მიმართებით). ენგურის ხეობის ამ მონაკვეთის საძოვრებზე მეთხევეობაა მესაქონლეობის უმთავრესი დარგია, – პ. გ). შესაძლებელია, მდინარეს ასეთი უცნაური სახელი მწყემსებმა დაარქვეს. რაც შეეხება ჰიდრონიმის მეორე ნაწილი – „კვარა“, რომელიც მხოლოდ ერთ რუკაზეა დაფიქსირებული, ქობალიას ლექსიკონით გულმკერდის არეში სხეულის ნაწილს ნიშნავს. ძნელი სათქმელია, რა შუაშია ეს მდინარის სახელწოდებასთან. 1877 წლის კავკასიის სამხედრო-ტოპოგრაფიულ 5 ვერსიან რუკაზე ეიცის ენგურთან შერთვის ადგილას მონიშნულია ოქროს საბადო (რუკა 1877).

ენგურს მარჯვენა მხრიდან უერთდება შენაკადი ჩხინა. ეს უკვე მესტიის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზეა. ამ მდინარის სახელწოდება რჩხინა უნდა ყოფილიყო. პ. ცხადაიას რესპოდენტისაგან ჩაწერილი აქვს, რომ ამ მდინარის ხეობაში არსებულ ხშირ ტყეში რჩხინას ანუ ისლის სახურავისთვის ლარტყას, სამაგრ ჭოკებს ამზადებდნენ (ცხადაია 2015: 222, 283-284). მდინარის სახელწოდებაც აქედან უნდა მომდინარეობდეს. 1861 წლის რუკაზე ეს მდინარე „კიბოს“ სახელწოდებით არის დატანილი. ეს სახელწოდება მთა აკიბოდან მომდინარეობს, საიდანაც იღებს სათავეს. 1877 წლის რუკაზეც ეს მდინარე კიბოს

სახელწოდებით გვხდება (რუკა 1877). საქართველოს სსრ საზოგადო რუკაზე ეს შენაკადი ჩხიპას სახელით არის აღნიშნული, რაც შეცდომაა. ჩხინას ჩრდილოეთით არის მდინარე გველეთონა (ენგურის მარჯვენა შენაკადი). 1861 წლის სამეგრელოს რუკაზე ეს მდინარე აკარმარას სახელით არის დატანილი. ა. ქობალიას ლექსიკონით „გვალათონა“ მთაგორიანს ნიშნავს. უფრო ჩრდილოეთით ენგურს მარჯვნიდან უერთდება შენაკადი, რომელიც თანამედროვე რუკებზე განდიშჩელის სახელით არის მონიშნული, რაც ასევე შეცდომაა. ამ მდინარეს „ღანჯისღალი“ ანუ ჟანგიანი ღელე. ის სათავეს იღებს ამავე სახელწოდების მთიდან. სახელი მომდინარეობს ჟანგისფერი შეფერილობის კლდიდან (ცხადაია 2015). უფრო ჩრდილოეთით ენგურის მარჯვენა შენაკადია ლარაკვაკვა სოფელ თოთანასთან (მესტიის მუნიციპალიტეტი). ლარა სწორს ნიშნავს, კვაკვა კი კოხტას.

ენგურის მარცხენა მხარეს არის გაშენებული სოფელი ხაიში, რომელიც ამავე სახელწოდების თემის ცენტრს წარმოადგენს. ეს სოფელი ე. გაბლიანის ცნობით, XX საუკუნის დასაწყისში დაარსეს ლახამულელებმა. ეს დასტურდება 1903 წლის რუსული რუკითაც, სადაც დასახლება ჯერ კიდევ არ არის მონიშნული. ამ რუკაზე ხაიშის ადგილას ენგურს მარცხნიდან ერთვის შენაკადი თხეიში (რუკა 1903). 1926 წლის სამხედრო ტოპოგრაფიულ რუკაზე უკვე არის ხაიში „ხაიშტის“ სახელწოდებით დატანილი, ხოლო მდინარეს კვლავინდებურად თხეიში ჰქვია (რუკა 1926). ა. ჯავახიშვილის საზოგადო რუკაზე აღნიშნულია ხაიში და მდინარე ტყეიში (რუკა 1931-32), რაც შეცდომაა და უნდა იყოს თხეიში. 1937-1941 წლის სამხედრო რუკაზე აღნიშნულია ხაიში და მდინარე თხეიში (რუკა 1937-1941). მხოლოდ შემდგომი ხანის რუკებზე თხეიში უკვე ხაიშურას ფორმით არის დატანილი. ენგურის ამ მარცხენა შენაკადის სახელი ეგრისის ქედის მწვერვალ და მყინვარ თხეიშდუდის სახელთან არის დაკავშირებული, საიდანაც იღებს სათავეს. თხეიშდუდი თხისთავას შეიძლება დავუკავშიროთ. საფიქრებელია, რომ თხეიშიდან ნაწარმოები უნდა იყოს სოფლის სახელწოდება – ხაიში. ამ უკანასკნელიდან კი ხაიშურა მივიღეთ. ხაიშის თანადროულად გაჩნდა დღეისთვის მის თემში შემავალი სოფლები: თოთანა (ისთოთანა), ლებურცხილე, შგედი, ნალქორვალი, ციცხვარი, იდლიანი, სკორმეთი და ა.შ.

ხაიშის სამხრეთ-დასავლეთით ენგურს მარცხნიდან ერთვის შენაკადი ლეხერა. ეს სახელწოდება უნდა მომდინარეობდეს ხევისგან. ა. ქობალიას ლექსიკონის მიხედვით ლეხერა არის ტყიანი, კლდოვანი ხეობის ნაწილი. სამხრეთით თოთანასთან ენგურის მარცხენა შენაკადია ჯოღორნაშუმა წყარი, რაც სიტყვა-სიტყვით ძაღლის ნასვამს, დალეულს ნიშნავს. თუმცა პ. ცხადაია ამ ჰიდრონიმის წარმომავლობას პიროვნებას უკავშირებს: ,,ადგილი სადაც ჯოღორია დათვრა“ (ცხადაია 2015: 319). ამ შენაკადის ქვემოთ ენგურს მარცხენა მხრიდან ერთვის ბარჯაში, სადაც ამავე სახელწოდების მცირე დასახლებაა. სახელწოდების წარმომავლობა უცნობია. რადეს ეს შენაკადი ბარჯიაში ფორმით აქვს მოხსენიებული. ზოგადად მეგრულში ბარჯა ბრგეს მიემართება, ასევე კაცის სახელადაც გვხდება. ბარჯაშის ქვემოთ არის შენაკადი ხუბერი, რომელიც ნასოფლარ ხუბერთან უერთდება ენგურს. ხუბერის ეტიმოლოგიის საკითხი ზემოთ განვიხილეთ. მესტია-წალენჯიხის მუნიციპალიტეტების მიჯნა დღეისთვის გადის ენგურის მარცხენა შენაკადთან კაშღალის ოდნავ ზემოთ, ურულაფუს მთის ქედზე, რომელიც მდინარემდე ეშვება. კა სალი კლდეებია, საიდანაც კაშხალი სათავეს იღებს. სახელწოდება სვანური წარმოშობისაა და ფიქალ ქვას ნიშნავს. კა დასახლება იყო (ცხადაია 2015: 103, 106), რომელიც რუკებზეც არის აღნიშნული. მეგრულში კლდეს კირდე ჰქვია, ხოლო კლდოვან ადგილს ოკადარე, ლაკადა (ქობალია 2020: 408). 1861 სამეგრელოს რუკაზე აღნიშნულია დასახლება მამიშურა, რომელიც სხვა რუკებზე არ გვხდება.

რაც შეეხება მთების სახელწოდებებს, ზემოთ ვახსენეთ მთა წულიში, რომელიც ჯვარს გადმოჰყურებს და მას წაწვეტებული კონუსის მოყვანილობა აქვს, საიდანაც შეერქვა სახელი. ენგურის მარჯვენა მხარეს ოხაჩქუეს მთა არის აღმართული, რომლის სახელწოდე-

ბა თოხნას უკავშირდება. ხალხური სამეურნეო ტრადიციით, სანამ ამ მთის ალპურ ზოლში თოვლი არ არის გამდნარი, მანამდე სიმინდის დათესვა შეიძლება. წალენჯიხა-მესტიის მუნიციპალიტეტების მიჯნაზე არის მთა ურულაფუ. სახელწოდება დაკავშირებულია ისეთ ადგილთან, სადაც ვერ ირბენ. მთა ალიშის//ჭითა ალიშის სახელი მზის პირველი სხივებით განათების გამო დაერქვა, ვერჩეს კი მოთეთრო მოვერცხლისფრო შეფერილობისათვის.

ხეობის მთავარი ჰიდრონიმია ენგური. მისი სახელწოდების წარმომავლობა ჯერ კიდევ დასადგენია. ძველ ქართულ მწერლობაში ეს მდინარე ეგურის ფორმით არის მოხსენიებული. მეგრულად ამ მდინარეს ინგირი ჰქვია. დღეს მდინარის სახელწოდებად სვანეთში გამოიყენება ენგური, თუმცა ნიკო მარის ცნობით, საუკუნის წინ სხვა ვითარება იყო:

> ენგური ზემო სვანეთში არ იხმარება ამ მდინარის სახელად. სვანები ამ მდინარეს უბრალოდ უწოდებენ წყალს ანუ სვანურად ჭალე (ჭალაი). ამ მდინარეს ენგური ეწოდება მხოლოდ სამეგრელოში და მას ეს სახელი აქ მოსახლე ტომისგან უნდა მიეღო. სახელწოდება ენგური (მეგრულად ინგირი), ან როგორც ქართველები უწოდებენ ენგური, სვანებს შეთვისებული აქვთ: ზემო სვანები მას უბრალოდ მდინარეს, ჭალას, ჭალაის ეძახიან, ხოლო ქვემო ენგურისპირა სვანეთში შესაბამის ადგილობრივ სახელს (მარი 1913: 2).

მარის ცნობითვე მდინარე ცხენისწყალს სვანები ლაშვირს ეძახდნენ (მარი 1913: 1). უფრო ადრე, მსგავს ცნობას გვაწვდის ა. სტოიანოვი:

> სვანეთში საკუთარი სახელი არ აქვს (ენგურს უწოდებენ სამეგრელოში). არამედ უწოდებენ ჭალას (წყალი, მდინარე): ზემო წელზე ენგურს ჰქვია: მუჟალ ჭალა (მუჟალ ლიცი-წყალი), შუა წელზე მულახ ჭალა (მულხრე ჭალა), ქვემოთ მესტია ჭალა (სტოიანოვი 1876: 273).

ენგურის მეგრული სახელწოდების ინგირის შესახებ საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული იოსებ ყიფშიძეს. მისი აზრით, ინ-გირის (ენგურის) სიტყვის ძირი არის გრ, რომელიც ეგრის უკავშირდება და ენგური//ინგირი სამეგრელოს უნდა აღნიშნავდეს. მას ხალხური ეტიმოლოგიაც მოჰყავს, რომლის თანახმად ინგირი (ენგური) უკავშირდება სიტყვებს „ღინ“- ყინულს, ყინულივით ცივს და „გირს“ – წრუქს, შრატს. ყიფშიძის აზრით, ხალხურ ეტიმოლოგიას საფუძვლად უდევს მდინარე მღვრიე შეფერილობა, განსაკუთრებით ზაფხულში, როდესაც თოვლის დნობას იწყებს. ამასთან დამატებით ყურადღებას ამახვილებს *gh* ძირზე, რომელიც უნდა უკავშირდებოდეს მეგრელების თვითსახელწოდება მარგალს და არგვეთის მხარეს (ყიფშიძე 1914: 217-218).

ჯ. სამუშია არსებითად ეთანხმება ი. ყიფშიძის მიერ მოძიებულ ხალხურ გადმოცემას მდინარის სახელწოდებასთან დაკავშირებით, ამასთან მას მიაჩნია, რომ ენგურმა სახელი დაუმკვიდრა წყალ-ღვთაება ერგეს, რომელისგანაც შემდგომ მხარეს დაერქვა ეგრისის სახელი (სამუშია 1990: 125-128).

ი. ყიფშიძის მიერ დაფიქსირებული ენგურის ხალხური ეტიმოლოგია ძალზე საყურადღებოა. სამეგრელოს მდინარეების: ინწრას, ინჩხურის სახელწოდებები აშკარად ყინულივით ცივს – „ღინ“-ს უკავშირდება: ინწრა – ღინწყარი, ინჩხური-ღყინულივით ცივი. ენგურთან იგივე ინგირი ასეთივე კომპოზიტური ჰიდრონიმია. მისი მეორე ნაწილი „გირი“ ჩვენ ყიფშიძის გადმოცემული ხალხური ვარიანტის მიხედვით წრუქს, შრატს ვუკავშირებთ. მაგრამ მეგრულში არის სიტყვები: მონგირი და მონგირება, რომელიც ა. ქობალიას მეგრული ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც ზღვის მონაგორები, გამორიყული, ქვების მოყრა, მოზღვავებული. შესაძლებელია გირი მოზღვავებულ წყალს უკავშირდებოდეს. ეს ბობოქარი მდინარე წყლის სიჭარბით გამორჩეულია. მეგრულში დღემდე არსებობს გამოთქმა „გერანუას“, თოვლის სახით უხვი ნალექი მოსვლის აღსანიშნავად.

დამოწმებანი

ადმინისტრაციული დაყოფა 1930: საქართველოს სსრ ადმინისტრაციული დაყოფა.

აქტები 1888: Акты,собранные Кавказскою археографическою комиссиею: том XI, Тифлис.

ბაქრაძე 1864: Д. Бакрадзе, *Сванетия*. Записки Кавказского отдела императорского Русскаго географическаго общества, VI, Тифлис.

ბერაძე 1967: თ. ბერაძე, *ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან (XII-XVII სს.),* ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია.

გაბლიანი 1925: ე. გაბლიანი. *ძველი და ახალი სვანეთი*, ტფილისი.

გაბლიანი 1927: ე. გაბლიანი. *თავისუფალი სვანეთი*, ტფილისი.

გამახარია 2005: Материалы по Церковной и этнополитической истории Абхазии, для издания подготовил Дж. Гамахария, Тбилиси.

გილევი 1863: В. Гилев, о Сванетии. *Горный журнал*, N4 .

დუმინი, ჩიქოვანი 1998: С. Думин, Ю. Чиковани. *Дворянские роды Российской империи*, т. 4. СПБ.

თორდია 2023: ა. თორდია, მასალები ენგურის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, *კრებსი*, N5.

ინგოროყვა 1941: პ. ინგოროყვა, *სვანეთის საისტორიო ძეგლები*, 2, თბილისი.

მარი 1913: Н. Марр. *Из поездок в Сванию*, Христианский восток, т. II, вып. 1, Санкт-Петербург.

რადე 1866: Г. Радде, Путешествие в Мингрельских Альпах и в трех их верхних продольных долинах (Рион, Цхенис-Цкали и Ингур), *Записки Кавказского отдела имп. Русского географического обшества,* к. VII, вып. I, Тифлис.

რუკა 1925: სვანეთის ადმინისტრაციული-გეოგრაფიული რუკა, *საქართველოს სსრ სახ. გამომცემლობა,* ტფილისი.

რუკა 1926: Военно-топографическая пятиверстная карта Кавказского края 1926 года. http://www.etomesto.ru/map-atlas_5-verst-kavkaz/?y=42.930452&x= 42.184903 (ნანახია: 12.10.2025)

რუკა 1842: Карта Кавказского края генеральный штаб отдельнаго Кавказского корпуса Тифлис.

რუკა 1877: Военно-топографическая пятиверстная карта Кавказского края 1877 года.

რუკა 1903: *Дорожная карта Кавказского края 1903 года*. http://www.etomesto.ru/map-kuban_dorozhnaya/?y=43.059093&x=42.664541 (ნანახია: 12.10.2025)

რუკა 1931-32: *საქართველოს სსრ საზოგადო რუკა*, შემუშავებული საქართველოს კარტოგრაფიულ ინსტიტუტში ა. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით, ტფილისი.

რუკა 1937-1941: *Карта РККА Кавказа, Кубани и южного Поволжья*, пятикилометровка 1937-1941 гг. (ნანახია: 12.10.2025) http://www.etomesto.ru/map-rkka_ug-5/?y=42.935120&x=42.290818

სამუშია 1990: კ. სამუშია. *ქართული ზეპიხსიტყვიერება*, მეგრული ნიმუშები.

სოსელია 1990: ო. სოსელია. *ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადობი),* წ. 3, თბილისი.

სტოიანოვი 1876: А. Стоянов, Путешестие по Свантии, *Записки Кавказского отдела императорского Русскаго географическаго обшества*, к. X, вып. 2, Тифлис.

ტუღუში 1974: ა. ტუღუში, საინტერესო ისტორიის მქონე, *გაზეთი ენგურის ჩირაღდანი* N22, 8, VI.

ქობალია 2020: ა. ქობალია. *ქართულ-მეგრული ლექსიკონი,* თბილისი.

ყიფშიძე 1994: ი. ყიფშიძე. *რჩეული თხზულებანი,* თბილისი.

ყიფშიძე 1914: И. Кипшидзе, Граматика Мингрельскаго (Иверскаго) языка. *Материалы по яфетическому язикознанию*/ VII, Санкт-Петербург.

ცხადაია 2015: პ. ცხადაია. *წალენჯიხის მუნიციპალიტეტის გეოგრაფიული სახელწოდებანი* (შევსებული გამოცემა), თბილისი.

ჭანტურია 1989: ა. ჭანტურია, ისტორიულ-არქეოლოგიური ძიებანი სამეგრელოში, *თსუ შრომები,* ისტორიის სერია, N283.

ჭკადუა 2020: ა. ჭკადუა. *სვანური ტოპონიმიკა*, თბილისი.

ON THE HISTORICAL AND HISTORICAL-GEOGRAPHICAL PAST OF THE ENGURI VALLEY

(ALONG JVARI, THAT IS, THE ENGURI RESERVOIR)

Papuna Gabisonia
TSU, Ivane Javakhishvili Institute of
History and Ethnology,
gabisoniapapuna@yahoo.com

The Enguri, one of Georgia's major rivers, originates in Upper Svaneti. Near the village of Jvari, the river is dammed by one of the largest hydroelectric structures in the world. After the reservoir was filled, the villages that had previously existed in this area disappeared beneath its waters. Historically and geographically, this section of the Enguri Gorge is of particular interest, as it marks the boundary between two historical regions of Georgia: Samegrelo and Upper Svaneti. Today, the administrative border between the municipalities of Tsalenjikha and Mestia runs through the Enguri Reservoir.

Since ancient times, a road passing through this area led toward Upper Svaneti, connecting the mountainous region of the western Caucasus with the Colchian lowlands. Although numerous historical and archaeological monuments are found here, written records about the Enguri Gorge are scarce. The earliest references date back only to the seventeenth century.

Information about later periods can be found in the works of nineteenth-century authors such as D. Bakradze, A. Stoyanov, and Rades. In one section of the Enguri Valley, a dispute arose between the Dadiani nobles of Jvari and the Dadeshkeliani family of Svaneti. The valley, characterized by its mountainous terrain, contains many tributaries flowing into the reservoir. In this study, we have attempted to correct the names of settlements and rivers that are inaccurately represented on modern maps, while also explaining the meanings of the Megrelian toponyms preserved in the area.

The main settlement in the valley is Jvari, where the Magana tributary joins the Enguri River. A watchtower stands in the nearby village of Omune, and the remains of two old churches have survived in the settlement of Gubani. The principal village of the valley was Khudoni, alongside the smaller settlements of Khoko, Furashi, Tspheshi, Kaa, Bogurjeli, Tkyishi, and Muntsqwa. Local rivers include Barbala, Tkyishisghali, Khobaneqali, Etsi, Rchkhrina, Kashghali, Gveletona, and Ganjishghali.

The Megrelian name of the main river, *Ingiri* (Enguri), is, in our view, associated with the idea of swollen, icy-cold water – perhaps reflecting the river's frequent floods before the construction of the Enguri Hydroelectric Power Station. The name of the Magana River, on the other hand, may be linked to the beaver *(magana)*, as its channel resembles the animal's typical habitat.

Although the valley contains relatively little arable land, several branches of agriculture were practiced here: wheat, fruit, and vegetable cultivation. Livestock breeding – especially of cattle, goats, sheep, and pigs – was the primary occupation. The surrounding mountains provided rich pastures, and active trade was maintained between Jvari and the Upper Svanetian village of Lakhamul.